

بررسی تطبیقی تأثیر نهج البلاغه بر اشعار شاعران ایرانی و استاد شهریار

آسیه ساحلی زادگان*

چکیده

نهج البلاغه‌ی امام علی (ع) چشمه‌ی جوشان و خروشان‌ی است که بعد از قرآن کریم به دو اقیانوس بیکران و ژرف معارف و علم الهی متصل است و مانند قرآن کریم در آسمان علم و ادب و معرفت الهی و انسانی هم چون آفتاب پرتوافشانی می‌کند. نهج البلاغه کتابی نیست که رسالت هدایت یک نسل و یک قرن را به عهده داشته باشد. بلکه مسئولیت آگاهی، بیداری، رشد، کمال، سعادت و نیکبختی همه‌ی نسل‌ها و همه‌ی عصرها را بر دوش دارد. جاودانگی و زاینندگی‌اش در این است که از ژرفای وجود امام علی (ع) و از دریای موج فکر او نشأت گرفته است. آن حضرت آن‌چنان به حقایق ثابت و لا یتغیر ناموس آفرینش و هستی راه یافته که سخنش در همیشه‌ی تاریخ، آب حیات سعادت را در کام تشنگان می‌ریزد.

از اواخر قرن چهارم که فرهنگ اسلامی انتشار تمام یافت و فرهنگ ایرانی به صیغه‌ی اسلامی درآمد و پایه‌ی تعلیمات بر اساس ادبیات عربی و مبانی دین اسلام قرار گرفت. بالطبع، توجه شعرا و نویسندگان به نقل الفاظ و مضامین حدیث فزونی گرفت. در این مقاله ضمن بررسی اشعار برخی از شاعران فارسی و تطبیق آن با یکی از شعرای توانمند ادب فارسی، استاد شهریار بوده که کلیات اشعارش، بحق فرهنگ‌نامه‌ی ادب تعلیمی است. تعالیم ارزشمند و انسان‌ساز قرآن کریم و احادیث معصومین، به ویژه نهج البلاغه‌ی امام علی (ع)، چون مرواریدهای درخشان، شعرش را به مرتبه‌ی والایی از کمال زیبایی رسانده است. بدون تردید، رمز جذابیت و مقبولیت عام شعر استاد شهریار را در ارتباط مستقیم او با منبع اصلی و حقیقی فرهنگ ناب و زلال اسلام، یعنی قرآن و سخن

A.sahelizadegan@yahoo.com

* کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۹/۱۵

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۷/۲۵

معصوم، باید جست و این است که شعر وی بالنده و جاودانه شده، غبار کهنگی بر آن نمی‌نشیند و از نسیم ایام افسرده نمی‌شود، بلکه شاداب و زنده می‌ماند. استاد شهریار انسانی است متدین و مهربان، متواضع، ساده‌دل، آموزگار، نجیب، خیرخواه، شاعری شیرین‌زبان که اصول عملی اخلاق و تربیت را با استدلال عقلی و نقلی با بیانی سحرانگیز و آسمانی در آثارش به تصویر می‌کشد. ایمان مذهبی و اعتقاد راسخ وی به مبانی دینی از قصاید غرایش در توحید و اشعاری که در بزرگداشت امام علی (ع) سروده، به روشنی هویدا است. خلاصه‌ای از عناوین اشعار استاد شهریار که تأثیرگذار از نهج‌البلاغه حضرت علی (ع) می‌باشد که در متن مقاله به اختصار توضیح داده شده است به شرح ذیل عبارتند از: در وصف حضرت علی (ع)، در وصف فرشتگان در گاه الهی، جایگاه نبوت و امامت، دعوت به فضایل و توبه، عشق به امامان و ائمه، مظلومیت و تنهایی علی (ع)، ذخیره‌اندوزی برای سرای بقا، مذمت و نکوهش هواپرستی و تمایلات نفسانی، افراد دارای چشم و دل بصیرت، دنیا سرای غم و زندان انسان‌های مؤمن، نکوهش غرورزدگی و پرهیز از خودفریبی، اغتنام فرصت جوانی و بهره‌گیری بهینه از ایام، توکل بر خدای سبحان و ارزش و جایگاه توکل، استفاده از فرصت جوانی، نقش و جایگاه ایمان و علم، امیدواری به آینده و اعتقاد به ظهور منجی در آخرالزمان، اعتقاد به قضا و قدر الهی، صراط‌هدایت می‌باشد و نتیجه می‌گیریم که استاد شهریار فردی دیندار و دوستدار اهل بیت است و همواره تعمق در نهج‌البلاغه داشته است. بنابراین، آنچه بشر امروز سخت بدان محتاج است، مکارم اخلاق است که در جهان‌بینی اسلامی، اصول اخلاقی منبعث از دستورالعمل‌های قرآن مجید و سنن نبی اکرم (ص) و ائمه‌ی بزرگوار است و وظایف فردی و اجتماعی انسان و روابطی که با خدا و خلق او دارد در چارچوب برنامه‌هایی که به صورت احداث و حکم از پیشوایان عالیقدر این دین مبین باقی مانده، ارائه شده است و شاعران متعهد ادب فارسی همگام با استاد شهریار نیز عواطف و اندیشه‌های بشر دوستانه‌ی خود را در قالب کلمات موزون به تصویر کشیده‌اند که تأمل و دقت در آن‌ها، چشم‌انداز زیبایی را برای انسان فراهم می‌نماید و بشر به قدرت خداوند متعال که یکی از آن عظمت نهج‌البلاغه است پی می‌برد.

واژه‌های کلیدی: امام علی (ع)، شاعران معاصر، نهج‌البلاغه، استاد شهریار، شعر فارسی،

تعبیرات

مقدمه

کتاب نهج البلاغه مجموعه‌ای است از اساسی‌ترین مباحث و معارف اسلامی که به همت سید یزرگوار و جلیل‌القدر، شریف رضی گردآوری و برگزیده شد. محققان در طول هزار و اندی سال، درباره‌ی جامعیت نهج البلاغه و تنوع محتوای آن، مطالب فراوانی نوشته‌اند، اما واقعیت این است که هنوز این کتاب ارزشمند در غربت به سر می‌برد. با اینکه این کتاب اقیانوس ژرف و تمام‌نشدنی است، اما جز اندک شماری از دانشوران و خواص، سایرین از آن بهره‌ای ندارند. این کتاب وقتی در کنار قرآن قرار بگیرد، یقیناً تالی قرآن است؛ یعنی ما کتابی که در این حد از اعتبار و جامعیت و قدمت باشد نداریم؛ لذا احیای نهج البلاغه وظیفه همه مسلمانان است. (سخنان مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در کنگره نهج البلاغه: ۱۳۶۴/۱/۱۵).

بیان مسئله

جاذبه‌ی هنری شعرهای حکمت‌آمیز، هم در مرحله‌ی فراگیری مباحث نهج البلاغه نقش مؤثری دارد و هم در مراحل آموزش مباحث آن، می‌تواند مفید باشد زیرا جذب دل و جان شرکت‌کنندگان کلاس‌های آموزشی و یا مراجعه‌کنندگان به متون درسی نهج البلاغه، احتیاج به انگیزه‌های نوین و حساب شده دارد که جاذبه‌ی هنری شعر می‌تواند چنین باشد. اگر مفاهیم بلند و وحی‌گونه‌ی نهج البلاغه را همراه با جاذبه‌های هنری اشعار زیبا و گویای شاعران فارسی‌زبان در کلاس‌ها و در جامعه مطرح نمایم، در جهت آموزش موفق‌تر بوده و افکار عمومی مردم حالت پذیرش بیشتری دارند، مخصوصاً فارسی‌زبانان که با ادبیات عرب و جاذبه‌های «فن بلاغت و فصاحت» آشنائی ندارند و ترکیب زیبای کلمات امام(ع) را در خطبه‌ها نمی‌شناسند. شعر و جاذبه‌ی هنری اشعار می‌تواند اینگونه خلاءهای فکری، روانی را پر کند. (مصلح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه: ۱۳۵۱: ۱۳۸۱).

بدون تردید، رمز جذابیت و مقبولیت عام شعر استاد شهریار را در ارتباط مستقیم او با منبع اصلی و حقیقی فرهنگ ناب و زلال اسلام، یعنی قرآن و سخن معصوم، باید جست و این است که شعر وی

بالنده و جاودانه شده، غبار کهنگی بر آن نمی‌نشیند و از نسیم ایام افسرده نمی‌شود، بلکه شاداب و زنده می‌ماند.

در این مقاله سعی شده است تا بررسی نماییم تأثیر نهج البلاغه بر اشعار شاعران فارسی و تطبیق آن با اشعار استاد شهریار که برای به دست آوردن سؤال اصلی ابتدا باید سؤالات فرعی ذیل را پاسخ داد که عبارتند از:

۱. اهمیت و ضرورت مطالعه تأثیر نهج البلاغه بر آثار شاعران فارسی چیست؟
۲. تأثیر نهج البلاغه بر اشعار شاعران فارسی ایرانی چگونه است؟
۳. زندگینامه استاد شهریار چیست؟ و تأثیر نهج البلاغه بر اشعار استاد شهریار چگونه است؟

اهمیت و ضرورت مطالعه تأثیر نهج البلاغه بر آثار شاعران فارسی چیست؟

و اگر بخواهیم فرهنگ و مفاهیم نهج البلاغه را در عینیت جامعه‌ی اسلامی برای عموم طبقات اجتماعی مطرح نماییم، باز هم نیازمند به جاذبه‌های هنری اشعار شاعران می‌باشیم زیرا مردم کوچه و بازار فرصت و قدرت و تحمل و آمادگی‌های فکری لازم را برای فراگیری و حفظ عبارات مفصل و خطبه‌های طولانی را ندارند، باید در کنار مفاهیم ارزشمند نهج البلاغه، جاذبه و کشش روانی خاصی به وجود آوریم و یا مفاهیم گران سنگ و وحی گونه نهج البلاغه را در قالب یک شعر زیبا که حفظ و نگهداری آن آسان است ریخته و به جامعه عرضه نماییم، در آن صورت به همه‌ی طبقات اجتماعی برای فراگیری معارف نهج البلاغه کمک لازم را نموده‌ایم.

در نتیجه یافتن مفاهیم ارزشمند نهج البلاغه در شعر شاعران و با به شعر درآوردن معارف نهج البلاغه، ره‌آورد‌های فراوانی دارد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱. در آموزش معارف نهج البلاغه بیشتر موفق خواهیم بود.
۲. با به کارگیری جاذبه هنری اشعار، به شیوه‌های تدریس ایده‌آل و آسان دست‌رسی پیدا نموده که یکی از بهترین روش‌های ممکن آموزشی است.
۳. قدرت فراگیری عموم طبقات تا اندازه‌ی مطلوبی بالا می‌آید.

بررسی تطبیقی تأثیر نهج البلاغه بر اشعار شاعران ایرانی و استاد شهریار* آسیه ساحلی زادگان

۴. نهج البلاغه همراه با جاذبه‌ی هنری اشعار، در عینیت جامعه اسلامی و در فرهنگ کوچه و بازار مردم راه یافته و اثر چشم‌گیری به همراه دارد که هر مسلمانی در هر رابطه‌ای از مسائل سیاسی اجتماعی، همراه با خواند شعر زیبایی از شاعران فارسی زبان، فرازی از نهج البلاغه را نیز مطرح نماید. (نهج البلاغه، حکمت ۱۴۸، ص ۳۹۲).

حاصل این مقاله آمیزه‌ای است از سخنان گهربار امیر سخن علی و شاعران معاصر به ویژه استاد سخن شهریار که امید است توانسته باشد قطره‌ای از دریای بیکران معارف نهج البلاغه را در شعر فارسی بشناساند.

تأثیر نهج البلاغه بر اشعار شاعران فارسی ایرانی چگونه است؟

شاعران نکته‌سنج پارسی گوی از نهج البلاغه با اوصافی دل‌انگیز و تعبیری دلنشین سخن گفته‌اند و در این باره درها سفته‌اند. برخی از بلاغت و فصاحتش سخن بر زبان می‌رانند و نظم و نثرش را لطیف و نیکو می‌دانند؛ بعضی زبان به وصف خطبه‌های پندآموز و کلمات جان‌افروزش می‌کشایند و فضل و کمال پدید آورنده‌اش را می‌ستایند؛ گروهی این کتاب بی‌نظیر را تالی تلو قرآن کریم می‌شمرند و از آن نیز با عناوین منشور دانش، صورت عدالت، گوهر پر بها و بهترین گنجینه‌ی علم یاد می‌کنند. یکی این اثر گران‌سنگ را کلام معجزه‌نما می‌نامد و دیگری وسیله بیداری بی‌خبران. شاعری این کتاب را حکمت آثار و ملکوتی کلام می‌خواند و ادیبی از رجحان آن بر تمامی موارد فرهنگ مکتوب دم می‌زند. اکنون باید دید این ارج‌گذاری‌ها که اندکی است از بسیار، چگونه و از چه کسانی است. شاعرانی که در توصیف نهج البلاغه سخن گفته‌اند، تعبیری به شرح زیر به کار برده‌اند:

الف- تعابیر لفظی

از آنجا که نثر بدیع و شیوای این کتاب، فنی و در اوج فصاحت و بلاغت است، شاعران به قدر وسع علمی و شناخت خویش با تعبیراتی زیبا چون در و گوهر، باغ و بوستان، شاهد و شکر، نغمه‌های آسمانی و معجزه‌نما از آن یاد کرده‌اند.

ب- تعابیر معنوی

نهج البلاغه کتاب عشق و ایمان و معرفت است که حقایق و اسرار الهی نهفته در آن چون نسیم با طرافت صبحگاهی جان را می‌نوازد و قدر و منزلت امام علی، آن مرد نامتناهی را آشکار می‌سازد. شاعران باریک‌بین در یاد کرد معنویت این کتاب رهگشای هدایتگر، تعبیرات و ترکیباتی شگرفت چون داستان، حدیث جانفزا، تنیه‌الغافلین، شراب معرفت، کتاب ایمان، گنجینه وعظ و پند و حکمت، درس رستگاری، قوت روان، روح علم و بهترین سرمشق را به کار برده‌اند که جالب توجه است. (نهج البلاغه: نویسنده: علی بن ابی طالب (ع)، ترجمه دکتر سیدجعفر شهیدی).

الف) تأثیر نهج البلاغه بر شاعران مسلمان ایرانی

۱. فیض کاشانی

فقیه و عارف و حکیم متأله، فیض کاشانی (۱۰۹۱-۱۰۰۷ هـ ق) که در شعر و ادب و حدیث و تفسیر نیز ید طولایی داشت و آثار کمی گرانمایی در علوم مختلف از خود بر جای گذاشت، ابیات دلنشین زیر در این معنا است:

سخن‌های امیرالمؤمنین دل می‌برد از من	ز اسرار حقایق دلستانی کرده‌ام پیدا
جمال عالم آرایش اگر پنهان شد از چشمم	حدیثش را ز جان، گوش و زبانی کرده‌ام پیدا
کلامش بوی حق بخشد مشام اهل معنی را	ز گلزار الهی بوستانی کرده‌ام پیدا
	(دیوان کامل فیض کاشانی: ص ۴۳)
می‌توانم هر دو عالم را به یک دم در کشم	از ولایات علی گر نکته‌ای پیدا کنم
از حدیث جانفزایش یک سخن چون بشنوم	می‌توانم صد کتاب علم از آن انشا کنم
	(همان، ص ۵۳۲)

شاعر معاصر طائی شمیرانی

نظیر بیت اخیر فیض را از زبان شاعر معاصر، طائی شمیرانی، بشنویم که خطاب به مولای متقیان گفته است:

یک حدیث از زحمت تو هر چه در جنت یک کلام از حکمت تو آنچه در گیتی کتاب
(احمدی بیرجندی، ۱۳۷۷: ۱۳۶)

ملک الشعراى بهار (۱۳۳۰-۱۲۶۶ هـ ش)

که شاعر، محقق، نویسنده، استاد دانشگاه و روزنامه‌نگار و مرد سیاست بود، حکیمان را در قیاس با امام علی علیه‌السلام سفسطه‌یاف‌هایی می‌داند که گفتارشان به شراب حمیم شبیه است، آنگاه سخن گهربار آن حضرت را شراب معرفت می‌خواند که جز حکمت ناب نیست. وی در این باب می‌گوید:

تویی حکیم و کلامت شراب معرفت است حکیم و سفسطه‌اش نیست جز شراب حمیم
(دیوان اشعار محمدتقی بهار، ص ۱۲۴)

حکیم متأله میرزامهدی الهی قمش‌ای (۱۲۸۰-۱۳۵۲ هـ ش)

که استاد حوزه و دانشگاه بود و در شعر و ادب و عرفان دستی توانا داشت، نهج‌البلاغه را کتاب ایمان می‌خواند که معرفت‌افزا، شبهت‌زا، مفسر مجملات قرآن، خردپسند، پندآمیز و در اوج فصاحت و بلاغت است، چنان که می‌توان در این ابیات مشاهده کرد:

چو خوانمی دفتر و کتابت، فصاحت بی‌حد کلامت
فزایدم معرفت پیامت، زدایدم شبهت و گمان‌ها
تبارک آن خوش کتاب ایمان، مفسر مجملات قرآن

فصاحتش نور چشم سبحان، مسخرش عقل نکته‌دان‌ها

(دیوان حکیم الهی قمش‌ای، ۱۳۷۸: ۳۴۸)

شاعر ولایت مدار معاصر سیدرضا مؤید

در قصیده‌ی «سرچشمه‌ی بقا» و «جلوه‌ی قرآن» از شاعر ولایتمدار معاصر سیدرضا مؤید می‌خوانیم:

مات است روح علم ز نهج البلاغهات گردی چه خوب حق سخن را ادا علی
(آریتمنش: ۱۳۷۶، ۸۷)

شاعر معاصر شیرازی محمدخلیل مذهب متخلص به «جمالی»

نهج البلاغه را تالی کتاب خدا خوانده و گفته است:

ز فکر باز علی آسمان فراتر نیست به اوج مرتبه اش جبرئیل را پر نیست
کتاب او به خدا تالی کتاب خداست بهای هر سخنش صد هزار گوهر نیست
(شاهرخی و کاشانی، ۱۳۶۹: ۷۲)

شاعر معاصر، غفورزاده، متخلص به «طلایی»

در این باب می سراید:

بعد قرآن نیست چون نهج البلاغه رهبری بهترین گنجینه علم است دیوان علی
(رحیمیان، ۱۳۷۶: ۳۹۵)

شاعر معاصر، کاظم رحوی، متخلص به «ایزد»

با تأکید بر انسجام کلام امام علی علیه السلام از نظر فصاحت و بلاغت در مرتبه ای پس از کلام خدا
می گوید:

بین به نهج بلاغت که در فصاحت و عذبی پس از کلام خدا منسجم کلام علی را
(قربانی اردبیلی، ۱۳۷۴: ۴۴۲)

شاعر توانا و فاضل عالیقدر مترجم نفس المهموم محدث قمی، استاد کریم امیری

فیروز کوهی متخلص به «امیر» (۱۳۶۴-۱۲۸۸ هـ ش)

در تکریم از ترجمه منظوم نهج البلاغه به قلم شاعر عارف حیدر معجزه چکامه ای دل انگیز سروده و
از این حقیقت با تعابیر «جفت وحی» و «آیت وحی» یاد کرده است:

نهج البلاغه را بنگر تا که بنگری
 کان جفت وحی، گفته حق است با علی
 گر وحی نیست آیت وحی است از آنکه بود
 در هر مقام آیتی از مصطفی علی
 (صحنی سردرودی، ۱۳۷۹: ۴۶۲)

از شاعر معاصر حسین خلیلی‌راد

بشنویم که نه تنها از نهج البلاغه با تعابیری چون «منشور دانش» و «صوت عدالت» یاد کرده، بلکه
 که در مقام مقایسه با کتاب خدا آن را «قرآن دوم» نامیده است:
 نهج البلاغه که منشور دانش است
 بر عارفان ز گنبد عالم به تابش است
 صورت عدالت و قرآن دوم است
 کز گوهر کلام علی در تکلم است
 (خلیلی‌راد، ۱۳۷۸: ۵)

زندگینامه استاد شهریار چیست؟ و تأثیر نهج البلاغه بر اشعار استاد شهریار چگونه است؟

الف) زندگینامه استاد شهریار

شهریار در سال ۱۲۸۵ خورشیدی در شهر تبریز متولد شد. دوران کودکی را -به علت شیوع بیماری در شهر- در روستاهای قایش قورشاق و خشک‌ناب بستان آباد سپری نمود. پدرش «حاج میرآقا بهجت تبریزی» نام داشت که در تبریز وکیل بود. پس از پایان سیکل (راهنمایی) در تبریز، در سال ۱۳۰۰ برای ادامه تحصیلی از تبریز عازم تهران شد و در مدرسه دارالفنون تا سال ۱۳۰۳ و پس از آن در رشته پزشکی ادامه تحصیل داد. پس از سفری چهارساله به خراسان برای کار در اداره ثبت اسناد مشهد و نیشابور، شهریار به تهران بازگشت. در سال ۱۳۱۳ که شهریار در خراسان بود، پدرش حاج میرآقا خشک‌نابی درگذشت. او به سال ۱۳۱۵ در بانک کشاورزی استخدام و پس از مدتی به تبریز منتقل شد. دانشگاه تبریز شهریار را یکی از پاسداران شعر و ادب میهن خواند و عنوان دکترای افتخاری دانشکده ادبیات تبریز را نیز به وی اعطا نمود. در سال‌های ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۰ اثر مشهور خود حیدربابایه سلام را می‌سراید. در مرداد ۱۳۳۲ به تبریز آمده و با یکی از بستگان

خود به نام «عزیزه عبدخالقی» ازدواج می‌کند که حاصل این ازدواج سه فرزند دو دختر به نام‌های شهرزاد و مریم و یک پسر به نام هادی می‌شود. شهریار پس از انقلاب ۱۳۵۷ شعرهایی در مدح نظام جمهوری اسلامی ایران سرود. وی در روزهای آخر عمر به دلیل بیماری در بیمارستان مهر تهران بستری شد و پس از فوت در ۲۷ شهریور ۱۳۶۷ بنا به وصیت خود در مقبره‌الشعراى تبریز مدفون گشت.

علی ای همای رحمت تو چه آیتی خدا را که به ما سوا فکندی همه سایه‌ها را
دل اگر خداشناسی همه در رخ علی بین به علی شناختم من به خدا قسم خدا را

ب) تأثیر نهج البلاغه بر اشعار استاد شهریار

اساساً هدف اکثر شاعران و به طور کلی عموم استفاده‌کنندگان از احادیث و روایات معتبر تأیید نظرات و اثبات عبارات و اعتبار بخشیدن و ارزش نهادن برای کلام و اشعار خود است و با توجه به اشمال علوم مرتبط با ادبیات و آگاهی از طبقه‌بندی علوم و تقسیم آن به دو بخش عقلی و نقلی دریافت می‌شود که در میان شاخه‌های علوم نقلی، حدیث از اعتبار و ارزش خاصی برخوردار است. یکی از منابع اصلی و معتبر احادیث در نزد شیعیان، نهج‌البلاغه است، زیرا که علی‌بن ابی‌طالب (ع) صاحب و قایل این کلمات نفیس و گران‌قدر و تجلی عینی قرآن محسوب و قرآن ناطق موسوم و کتاب نفیس نهج‌البلاغه از امهات کتاب شیعه است.

هدف اصلی و نهایی آن حضرت از بیان احادیث گران‌سنگ با موضوعات متنوع، ساختن انسان ایده‌آل و توصیه‌های اخلاقی آن در جهت نیل به سعادت و تکامل دنیوی و اخروی انسان‌هاست. از سوی دیگر عشق و ارادت به خاندان عترت در ادبیات کهن ما پیشینه‌ای طولانی و ویژه دارد به گونه‌ای که پژواک چنین عشقی در ادبیات هیچ یک از ملل مسلمان جهان، آن‌سان که در ادبیات ما وجود دارد، قابل مشاهده نیست. شاعران شیعی مذهب ما کوشیده‌اند این عشق و ارادت را که سرشار از سوز و شور و عشق و ارادت است در قالب گوهرهایی بی‌همتا بر اهل ادب و دوستدار اهل بیت تقدیم نمایند، لذا این عشق سرشار و آکنده از مضامین لطیف و عمیق برخاسته از روح ظریف و لطیف گویندگان در مخاطبان تأثیری دو چندان و مضاعف دارد.

اما کمتر سروده مذهبی و دینی به پای شعر استاد شهریار می‌رسد، زیرا که شهریار، شیفته و عاشق تام و تمام دو ثقل ثقیل و حصن حصین الهی یعنی قرآن و اهل بیت معصومین (علیهم السلام) بود و در اشعار شهریار اندیشه‌های دینی در قالب نیایش‌های دینی مؤثر و دلدادگی‌هایی که مخصوصاً به حضرت علی (ع) از خود نشان داده است کم نیست که از آن جمله می‌توان به قطعه «شب و علی» با آغاز «علی آن شیر خدا شاه عرب» و مناجات مشهور «همای رحمت» اشاره نمود، به گونه‌ای که اساتید و صاحب نظران شیعی اعتقاد واثق دارند که هیچ شاعری چون شهریار در مدح و وصف و منقبت علی (ع) سخن‌سرایی ننموده است.

استاد شهریار در وصف حضرت علی (ع)

صبح است چشم و چشمک این اختران ببند
این غنچه‌های گل برخت چشم باز کن
وقت است دست و روی بشویم، نماز را
مریم نشسته بر لب جود دستماز کن
آفاق و کوه و جنگل و دریا و هر چه هست
بینم بگرد کعبه کویت نماز کن
با حدیث ثم فتق ما بین السموات العلاء، فمالأهن اطواراً من ملائکته منهن سجود لایرکعون و رکوع
لاینتصبون و صافون لایتزایلون و مسبحون لایشأمون. سپس آسمان‌های بالا را از هم گشود و پراز
فرشتگان مختلف ساخت. گروهی از فرشتگان در سجده‌اند و رکوع ندارند و برخی در رکوع‌اند و
قیام ندارند و در صف‌های به هم فشرده‌اند و پراکنده نمی‌شوند و گروهی تسبیح‌گویانند و خستگی
ندارند. (نهج البلاغه، خطبه ۱) او شیوه‌ی تسبیح فرشتگان را شرح داده و بیت با حدیث مطابقت
مضمونی و محتوایی دارد.

استاد شهریار در وصف فرشتگان در گاه الهی

خوبان جهان ملعه دست بدانند
ارباب خرد مسخره بی‌خردانند
در مکتب دنیا همه خوان و همه دانا
از درس دل و دفتر دین، هیچ ندانند
با حدیث «اتباع الشیطان..... عالمها ملجم و جاهلها مکرم.» (خطبه ۲ نهج البلاغه)
«در عصر جاهلی دانشمندان به حکم اجبار لب فرو بسته و جاهلش گرامی بودند.» مطابقت دارد.

استاد شهریار جایگاه نبوت و امامت را این سان بیان می کند که:

استاد شهریار جایگاه نبوت و امامت

دل از محبت تو برندااشتند آنان
 که سر به ملک دو عالم نیاورند فرود
 بهر اشاره و اتمام حجتی سازند
 در نجاتی و راه سعادت مسدود
 رسول گفت تعصب نمی رود به بهشت
 مگر تعصب احقاق حق که شرط ورود
 ای دل این که دو ودیعه است کتاب و عترت
 گر به جانش بخردی به جهانش مفروش
 با این سخن امیر مؤمنان تناسب دارد: «هم یوضع سره و لجا امره و عیبه علمه..... ولهم
 خصایص حق الولایه»

«[اهل بیت] جایگاه اسرار الهی و تکیه گاه اوامر پروردگار و ظرف علم خداوند هستند... و
 ویژگی های حکومت و ولایت مخصوص آنهاست.» (نهج البلاغه، خطبه ۲)
 عشق و ارادت استاد شهریار به امیر مؤمنان ویژه و فوق العاده است و اوج ارادت او را می توان در
 ابیات زیر جست و جو کرد.

استاد شهریار عشق به امامان و ائمه

علی ای همای رحمت، تو چه آیتی خدا را
 که به ما سوا فکندی، همه سایه ی هما را
 دل اگر خداشناسی، همه در رخ علی بین
 به علی شناختم من، به خدا قسم خدا را
 به خدا که در دو عالم اثر از فنا نماند
 چو علی گرفته باشد سرچشمه بقا را
 نه خدا توانمش خواند، نه بشر توانمش گفت
 متحیرم چه نامم شه ملک لافتی را
 که با این سخن حضرت امیر در بیان عظمت خویش مطابقت دارد. «لا یرقی الی الطیر» «مرغان
 بلند پرواز اندیشه ها به قله بلند وجود من راه نتوانند یافت.» (نهج البلاغه خطبه ۳). اساس دعوت همه
 شاعران مذهبی و اخلاقی دعوت به فضایل و توبه برای سعادت عقباست. استاد شهریار مخاطبان
 خود را ندا می دهد:

استاد شهریار دعوت به فضایل و توبه

ای خوشا توبه و آویختن از خوبی‌ها و زبیدی‌های خود اظهار ندامت کردن این بیت به توبه و بازگشت دعوت که با این کلام امیر مؤمنان «واصلحوا ذات بینکم و التوبه من ورائکم» در میان تان اصلاح کنید و به دنبال لغزش‌های ناپسند و گناهان توبه کنید» (نهج البلاغه، خطبه ۱۶) در تناسب است. شاعر یکدل و بی‌ریای ما استاد شهریار، دیگران را از ریاکاری و ظاهر فریبی نهی می‌کند.

استاد شهریار نهی از ریاکاری و ظاهر فریبی

ریا که خرقه صوفی به روی دوش انداخت کلاه فقر به سر بر نهاد و روش انداخت خوروش ز مغز جوانان کند که افعی زلف به روی دوش چو ضحاک ماردوش انداخت که با سخن «اعملو فی غیر ریاء ولا سمعه» «به دور از ریا و شهرت‌طلبی و خودنمایی، برای خدا خالصانه کار کنید.» (نهج البلاغه خطبه ۲۳)

مظلومیت و تنهایی علی (ع) از زبان شهریار

دلی به نزد شما داشتم ز دور کاش که این دوباره نبودیم با شما نزدیک شکسته‌اند دل ما و خیر دل‌شکنان که ساختند دلی خسته با خدا نزدیک این ابیات با سخن ارزشمند حضرت علی در میان مظلومیت و غربت ایشان «اللهم انی قد مللتهم و ملونی و سئمتهم و سئموننی فأبدلنی بهم خیرا منهم و ابدلهم بی شرا منی.» «خدایا! من بر اثر پافشاری در عدالت و تأکید بر اجرای فرمان حق، آنان را آزرده کردم و آنان نیز بر اثر سستی در کارها مرا آزرده نمودند. من آنان را خسته کرده و آنان مرا خسته نمودند پس ای خدا، به جای آنان، بهتر از آنان را به من ده و به جای من، آدم شرووری بر آنان بگمار.» (نهج البلاغه، خطبه ۲۵).
با سخن حضرت علی (ع) «واستشعر و الصبر فإنه ادعی الی النصر» «پایداری و استقامت را پیشه خود سازید که این خصلت مایه پیروزی شماست» (خطبه ۲۶ نهج البلاغه) در دعوت به صبر و بردباری هم‌خوانی و تناسب دارد.

استاد شهریار دعوت به صبر و بردباری

حیات ماست بیداری و جوانی
 شب و روزی و ماه و آفتابی
 سر آبی و دیگر دم سرابی
 کجا جای عتابی و خطابی
 با تدسی به سخنان گران سنگ «الانی لم أر..... ولا کائنات نام هاربهها» «آگاه باشید ندیدم کسی
 چون فراریان آتش که در خواب غفلت فرو رفته باشند.» (نهج البلاغه، خطبه ۲۸) همگان را از
 غفلت زدگی به دنیا و توجه و اقبال به آن نهی می کند.

استاد شهریار مذمت و نکوهش هواپرستی و تمایلات نفسانی

را می توان از مطابقت این دو بیت شهریار
 با آرزوی درازت نبسته اند نصب
 رسن دراز کن و دلو خود فکن در چاه
 اگر پرآمد اگر نصفه دم مزن زنهار
 که چاه دلو و دلاور به هم بیلعد گاه
 با سخن «ایها الناس، ن اخوف ما اخاف علیکم اثنان. اتباع الهوی و طول الامل، فاما اتباع الهوی
 فیصد عن الحق»

«ای مردم! ترسناک ترین چیزی که بر شما می ترسم دو چیز است:
 یکی هواپرستی و آن دیگری آرزوهای طولانی است اما پیروی از هوای نفس از حق باز می دارد.»
 (نهج البلاغه، خطبه ۴۲) امیرالمؤمنان دریافت از بیت:

به آب و خاک جهان دل منه که خانه عمر
 به سان خرمن آتش گرفته بر باد است
 عزیزان سود این دنیا نمانند
 الهی کس در این سودا نمانند
 کجا با یاد سودا می توان کرد
 که دائم باد در صحرا نمانند
 و کلام «والدنیاء دار منی لها الفناء» «دنیا خانه ای است که فنا و زوال از ویژگی های ذاتی آن است»
 (نهج البلاغه، خطبه ۴۵). گذرا بودن عمر و فانی بودن دنیا و ناپایداری آن استنباط می گردد.

و حدیث «وتر حلوا فقد جذبکم و استعدادوا للموت فقد اظلمکم» (خطبه ۶۴، نهج البلاغه) «برای کوچ
 کردن از دنیا آماده شوید، که به سختی برای کوچ کردن شما تلاش می گردد، مهیای مرگ باشید

که بر شما سایه افکنده است، «توجه به ضرورت کوچ از سرای فنا و ذخیره اندوزی برای سرای بقا را دریافت می توان کرد.

ذخیره اندوزی برای سرای بقا

تا توانی لثیم عمرت باش مال اگر رفت ای لثیم منال
می توان مال رفته یافت به عمر نتوان عمر رفته یافت به مال
«رحم الله امراء (عبدا)... اغتتم المهل و بادر الاجل.» (خطبه ۷۶ نهج البلاغه) خدایا بیاموز کسی را که فرصت ها را غنیمت شمرد و قبل از مرگ خود را مهیای سفر آخرت سازد.
دنیا سرای غم و زندان انسان های مؤمن است که سرآغازش رنج و سختی و پایش فنا و نیستی است. این موضوعی است که از مقایسه این ابیات:

دنیا سرای غم و زندان انسان های مؤمن

جهان زندان آزاده است لیکن مکافاتش بهشت جاودانی
جسم قبر و خانه قبر و جامه قبر باز لفظ زندگان عنوان ماست
جمع آب و آتش و خاکیم و باد این بنای خانه ویرانی ماست
با این سخن امیرالمؤمنان دریافت می شود: «ما اصف من الدارف اولها عناء و آخرها فناء» «چگونه خانه ای را که آغاز زندگی در آن سختی و پایان آن نیستی است بستانیم.» (نهج البلاغه، خطبه ۸۳)
آنانی که دارای چشم بصیرت و دل هستند از واقعیات و جریانات دنیا پند می گیرند. این موضوع را با مقایسه این بیت شهریار:

افراد دارای چشم و دل بصیرت

یا رب به بنده چشم دلی ده خدای بین
تا عرش و فرش آینه بیند خدای نما

با این کلام حضرت امیر: «و من ابصر بها بصرته و من ابصر اليها اعمته» کسی که با چشم عبرت و پندپذیری به دنیا بنگرد بیدار و آگاهش کند و آن کس که چشم او به دنبال دنیا باشد، نابینایش کند. (نهج‌البلاغه، خطبه ۸۲) درمی‌یابیم.

اغتنام فرصت جوانی و بهره‌گیری بهینه از ایام شباب در ادبیات شهریار یافت می‌شود که این موضوع ایات؟

اغتنام فرصت جوانی و بهره‌گیری بهینه از ایام

چو رحل فکند این یکی فرو بست بار سفر آن دگر
 به همراه آن رفت عشقم ز دل به هم پای این علقم آمد بسر
 بر این میهمانم چه روی ملال وز آن همنشین چه جای گذر
 نه اینم سلام و به آنم درود که آنم قضا بود و اینم قدر
 با حدیث «فهل ينتظر اهل بضاضه الشباب الاحوانی الهرم» «پس آیا طراوت جوانی را جز پژمردگی دوران پیری، در انتظار نیست.» (نهج‌البلاغه، خطبه ۸۳) مطابقت و تناسب دارد.
 نکوهش غرورزدگی و پرهیز از خود فریبی را از مطابقت این دو بیت شهریار و سخن امام علی (ع) می‌توان دریافت.

نکوهش غرورزدگی و پرهیز از خود فریبی

مشو از باغ شبابت به شکفتن مغرور کز پی‌اش آفت پیری بود و پژمردن
 فکر آن باش که تو جانی و تن مرکب تو جان دریغ است فدا کردن و تن پروردن
 «(الانسان) حتی اذا قام اعتداله و استوی مثاله نفر مستکبراً» «آن گاه که انسان خلقت او استوار شد و به پای خود ایستاد به غرور و تکبر مبتلا و روی گردان از حق شد.» (نهج‌البلاغه، خطبه ۸۳)
 از مطالعه بیت استاد شهریار و حدیث امام علی (ع) که در ذیل ذکر گردیده، استفاده از فرصت جوانی را می‌توان متوجه شد.

استفاده از فرصت جوانی

تاجوانی ز فقر شکوه مکن ثروتی بهتر از جوانه نیست
«الآن عبادالله و الخناق مهمل و الروح مرسل» «فی قیفه اللرشاد و راحه الاجساد.» هم اینک، ای
بندگان خدا، تا در کمند مرگ گرفتار نگشتید و تا آزادی داشته و می‌توانید طریق رشد را به خوبی
پیمایید و بدن شما در آسایش است، از فرصت‌ها استفاده کنید. «نهج البلاغه، خطبه ۸۳»
از مطالعه این بیت:

دانش اگر داد به ناهل دست تیغ تود در کف زنگی مست
و این حدیث «و آخر قد تسمى عالما و ایس به فاقبتس جهائل من جهال و اضالیل من ضلال.»
«دسته دیگری دانشمند نامیده می‌شوند و دانشمند نیستند، مقداری جهل و نادانی را از جاهلان
گرفته و مطالب گمراه کننده‌ای از گمراهان فراهم آورده است. (نهج البلاغه، خطبه ۸۷) می‌توان
دریافت که این سخن شهریار، با این حدیث حضرت امام علی(ع)، در مذمت و نکوهش جاهل
عالم نما است.

توکل بر خدای سبحان و ارزش و جایگاه توکل در دیوان شهریار:

توکل بر خدای سبحان و ارزش و جایگاه توکل

کشتی شکسته دست ز جان شوید از تونه آنجا که عاجز آمده تدبیر ناخدا
با این سخن امام علی(ع) الاوان شرایع الدین واحده، آگاه باشید که همانا راه‌های دین الهی یکی
است و اختلافی در آن نیست. (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۰) می‌توان دریافت امیدواری به آینده و اعتقاد به
ظهور منجی در آخرالزمان از مضامین قابل درک از مقایسه این دو بیت استاد شهریار:

امیدواری به آینده و اعتقاد به ظهور منجی در آخرالزمان

پیر کنعانم و گردم به سر چاه فراق بو که آن یوسف گل پیرهن آید بیرون
بوی پیراهن آن یوسف گم گشته بیار تا که یعقوب ز بیت‌الحنز آید بیرون

با این سخن حضرت علی(ع) است: الا و ان من ادرکها منا یسری فیها سراج منیر و یحذو فیها علی مثال الصالحین، آگاه باشید! همانا یکی از ما اهل بیت در آینده در امواج حوادث با چراغی درخشنده راه می‌پیماید و با راه و رسم صالحان و پاکان عمل می‌کند. (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۰).

برای پی بردن به نقش و جایگاه ایمان و علم در دیوان شهریار و کلام امیرمؤمنان در نهج البلاغه کافی است که این دو بیت را:

نقش و جایگاه ایمان و علم

به خصال علم و دانش رسد آدمی به جایی که فرشته رشکش آید به خصال آدمیت
به دو بال مرغ نتوان ز ملک گذشتن اما به خدا توان رسیدن به دو بال آدمیت

و با این سخن حضرت علی(ع) در نهج البلاغه مطابقت دهیم.

و بالایمان یعمرالعلم و با ایمان، علم و دانش آبادان می‌شود. (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۶)

این بیت استاد شهریار:

هم با یاد امت بود و اینش معدلت آری کجا سلطان عادل با رعیت بی‌رعایت بود
و این سخن ارزشمند حضرت علی(ع) دریافت می‌شود: لو فکروا فی عظیم القدره... لرجعوا الی الطریق. اگر در عظمت قدرت الهی بیندیشید... بدون تردید در صراط هدایت قرار خواهند گرفت. (نهج البلاغه، خطبه ۱۸۵)

این ابیات استاد شهریار:

صراط هدایت

سبیل آمد و در ربود یارانم را پیچید بساط تو بهارانم را
من بر سر خاکشان بچشم ابر بهار می‌بارمشان گوهر بهارانم را

با این سخن حضرت علی(ع): «ان قوماً عبدوا الله شکراً فتلک عباده الا حرار» البته، گروهی از مردم به عبادت خدا می‌پردازند نه به طمع جنت و بهشت و نه به خاطر رهایی از جهنم بلکه به عنوان

انجام وظیفه و سپاسگزاری در پیشگاه خدا که این گونه عبادت، عبادت آزادگان است. (نهج البلاغه، حکمت ۲۳۷) در نشان دادن شیوه عبادت آزادگان با یکدیگر تناسب دارد. اعتقاد به قضا و قدر الهی را می توان از این دو بیت شهریار:

اعتقاد به قضا و قدر الهی

تسلیم با قضا و قدر باش شهریار
وز غم جزع مکن که جزا می دهد بدل
از هجر یوسف سالها بگذشت و برخیزد هنوز
افغان این پیر حزین شبها از این بیت حزن
و از این سخن امام علی (ع) می توان دریافت: «با اشعث... ان صبرت جری علیک القدر و انت ما جور و ان جزعت جری علیک القدر و انت مازور» ای اشعث، اگر صبر و خویشتن داری را پیشه خود سازی، آن چه مقدر است، تحقق می یابد و تو پاداش صبر خود را به دست خواهی آورد و اگر جزع و بی تابی کنی آن چه مقرر است تحقق می یابد در حالی که وزر و گناه را برای خودت دست و پا کرده ای» (نهج البلاغه، حکمت ۲۹۱) که این بیت و این حدیث با یکدیگر تناسب موضوعی دارند.

نتیجه گیری

به هر حال، عظمت نهج البلاغه را کسانی فهم کنند که جانی بیدار و دلی روشن و اندیشه ای بلند دارند؛ چه شرط اصلی درک این کتاب گذرانقدر جز علم و دانایی، برخورداری از تهذیب نفس و طهارت باطن است. باید از امیال نفسانی و خواطر شیطانی برحذر بود و زنگار هوا و هوس از لوح وجود زدود، آنگاه به خدمت این میراث جاودان شتافت و به لآلی نهفته در آن دست یافت که تنها غواصان بحار معانی را توان خوض و غور در این اقیانوس کران ناپیدا است.
چه خوب است سخنان نغز علی (ع) را که در لطافت به باغ پرگل و سنبل ماند و چونان نغمه های آسمانی دلنشین و رهگشا باشد و شاهکار بی بدیل جهان فضل و کمال و ادب به شمار آید، دُرور

آویزه‌ی گوش جان خود سازیم و با بهره‌یابی از معارف هدایت‌گر و سعادت‌آفرین آن، روح و روان را پرورش دهیم.

امام علی علیه‌السلام را از آنجا که زبان‌آوری پیشتاز است، خدای نطق دانند و خلاق معانی بکر خوانند سخنش گهربار است و قلمش قرآن‌نگار، آسمان قدری گوهرفشان است و در بیان، نادره‌ی دوران، حدیثش عشق و امید و معرفت به ارمغان آرد و کلام دلاویزش رگ و بوی حق دارد. نهج‌البلاغه دفتر اسرار حقایق الهی است به روایت غدیری مرد نامتناهی که روح‌پرور و دل‌انگیز و جهان‌آرا است و دانشوران اهل حال را مرشدی باصفا. هر حکمت آن به جهانی ارزد و با جذب‌ه‌اش آدمی به حق عشق ورزد.

غافلان را از خوب غفلت بیدار سازد و عارفان را نسیم‌وار نوازد. در هدایت آفتاب است و معرفت را شراب ناب. کتاب نور و ایمان است و نیروبخش فکر و روان. قرآن زمینی با معارف آسمانی و احکام نورانی است که از فضل و کمال و زهد و وعظ و ورع سرشار است و آدمی را در پندآموزی و حکمت‌اندوزی یار. این ملکوتی کلام شیوا، آینه‌ای حق‌نما است و تشنگان فضیلت را آبی بس گوارا، پس بهترین سرمشق مردان خدا است. منشور حکمتی است خواندنی و ندای عدالتی است ماندنی. هر کس پیامش را به گوش جان شنید، از هر چه جز حق برید و شاهد رستگاری را در آغوش کشید.

زندگی جز با علی پر بار نیست با علی هر گز غمی در کار نیست
در بهشت باصفای معرفت خوشتر از نهج‌البلاغه یار نیست

اگر در تاریخ پرفراز و نشیب دین مقدس اسلام تفحصی عمیق انجام گیرد، این نتیجه حاصل می‌شود که پس از رسول خدا(ص) کسی که بیش از هر انسان دیگری در این حوادث نقش اساسی و تأثیرگذار داشته، وجود مبارک حضرت علی(ع) است؛ انسان کاملی که به برکت اندیشه‌های بکر و عظیم او مذهب شیعه از فشار کوه‌افکن و سیله خروشان قدرت فاسد خلفا و حاکمان جور مصون ماند؛ کسی که تفکر تابش در کتاب گرانسنگ نهج‌البلاغه عینیت یافت؛ کتابی که فصاحت و بالغت کلامش از گردبادهای ویرانگر زمانه در امان مانده و پس از قرن‌ها به دست ما رسیده است. آنچه اندیشه‌ها و افکار امام علی(ع) را به سلامت و در عین عاقبت نگاه

داشته؛ در واقع سیره و روشن عملی آن وجود مقدس بوده است؛ زیرا آن بزرگوار تنها به حرف و شعار اکتفا نکرده و با عمل به آنچه اعتقاد قلبی داشته به پیروان حقیقی خود فهمانیده که افکار و اندیشه‌ها جز در قالب کردار و اعمال صحیح و سلیم قابل دوام و بقا نیست.

خلاصه‌ای از عناوین اشعار استاد شهریار که تأثیرگذار از نهج البلاغه حضرت علی (ع) می‌باشد که در متن مقاله به اختصار توضیح داده شده است به شرح ذیل عبارتند از:

در وصف حضرت علی (ع)، در وصف فرشتگان در گاه الهی، جایگاه نبوت و امامت، دعوت به فضایل و توبه، عشق به امامان و ائمه، مظلومیت و تنهایی علی (ع) نهی از ریاکاری و ظاهر فریبی، دعوت به صبر و بردباری، مظلومیت و تنهایی علی (ع)، ذخیره‌اندوزی برای سرای بقا، مذمت و نکوهش هواپرستی و تمایلات نفسانی، افراد دارای چشم و دل بصیرت، دنیا سرای غم و زندان انسان‌های مؤمن، نکوهش غرورزدگی و پرهیز از خودفریبی، اغتنام فرصت جوانی و بهره‌گیری بهینه از ایام، توکل بر خدای سبحان و ارزش و جایگاه توکل، استفاده از فرصت جوانی، نقش و جایگاه ایمان و علم، امیدواری به آینده و اعتقاد به ظهور منجی در آخرالزمان، اعتقاد به قضا و قدر الهی، صراط هدایت می‌باشد و نتیجه می‌گیریم که استاد شهریار فردی دیندار و دوستدار اهل بیت است و همواره تعمق در نهج البلاغه داشته است. بنابراین، آنچه بشر امروز سخت بدان محتاج است، مکارم اخلاق است که در جهان بینی اسلامی، اصول اخلاقی منبث از دستورالعمل‌های قرآن مجید و سنن نبی اکرم (ص) و ائمه‌ی بزرگوار است و وظایف فردی و اجتماعی انسان و روابطی که با خدا و خلق او دارد در چارچوب برنامه‌هایی که به صورت احادیث و حکم از پیشوایان عالیقدر این دین مبین باقی مانده، ارائه شده است و شاعران متعهد ادب فارسی همگام با استاد شهریار نیز عواطف و اندیشه‌های بشر دوستانه‌ی خود را در قالب کلمات موزون به تصویر کشیده‌اند که تأمل و دقت در آنها، چشم‌انداز زیبایی را برای انسان فراهم می‌نماید. و بشر به قدرت خداوند متعال که یکی از آن عظمت نهج البلاغه است پی می‌برد.

منابع و مآخذ

الف) منابع فارسی

- احمدی بیرجندی، احمد، ۱۳۷۷، مناقب علوی در شعر فارسی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- الهی قمشه‌ای، مهدی، ۱۳۷۸، دیوان حکیم الهی قمشه‌ای، به اهتمام و مقدمه حسین الهی قمشه‌ای و یادداشت‌های طیبه الهی قمشه‌ای (ترتبی). ج ۳، تهران: انتشارات روزنه.
- بهار، محمدتقی، ۱۳۷۸، دیوان اشعار محمدتقی بهار (ملک‌الشعرا)، تهران: نشر سمیر.
- بیعت با خورشید (گلچینی از سروده‌های ولایی ویژه غدیر)، ۱۳۷۶، با مقدمه جواد آرین‌منش، مشهد: انجمن ادبی اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان.
- خلیلی‌راد، حسین، ۱۳۷۸، از میقات تا میثاق (با کاروان غدیر)، قم: مؤمنین.
- رحیمیان، صمد، ۱۳۷۶، اشعاری در مدح مولا علی، تهران: انتشارات لیوسا.
- شاهرخی، محمود و کاشانی، مشفق، ۱۳۶۹، آئینه آفتاب (پرتوی از انوار علی)، بی‌جا: انتشارات اسوه وابسته به سازمان حج و اوقاف و امور خیریه).
- صحتی سردودی، محمد، ۱۳۷۹، غدیریه‌های فارسی (از قرن چهارم تا چهاردهم)، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فیض کاشانی، محسن، دیوان کامل فیض کاشانی، همراه با رساله گلزار قدس، بی‌جا: نشر پگاه.
- قربانی اردبیلی، حسین، ۱۳۷۴، گنجینه عرفان، چ ۳، تهران: انتشارات مهر آئین.
- کاشانی، عزالدین محمود، ۱۳۸۱، مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه، تصحیح: همایی، جلال‌الدین، بی‌جا: هما، چاپ ششم.
- نهج‌البلاغه، امام علی (ع)، ترجمه سیدجعفر شهیدی، خطبه‌های (۲)، (۱)، (۸۲)، (۸۷)، (۸۳)، (۶۴)، (۴۵)، (۴۲)، (۲۸)، (۲۶)، (۲۵)، (۲۳)، (۱۶)، (۳)، (۱۴۸)، (۲۹۱)، (۲۳۷)، (۱۸۵)، (۱۵۶)، (۱۵۰)، (۱۲۰)

ب) منابع اینترنتی

- en.wikipedia.e